

Paweł Polaczuk

O racjonalności działania w ujęciu Maksa Webera

Studia Warmińskie 48, 9-21

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Paweł Polaczuk
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

O racjonalności działania w ujęciu Maksa Webera

Słowa kluczowe: racjonalność, działanie, środek, cel społeczny, typ idealny/typ czysty.

Key words: Rationality, Action, Purpose, Means, Social Objective, Perfect Type/Clean Type.

Schlüsselworte: Rationalität, Handeln, Mittel, Zweck, sozial, Idealtypen/reine Typen.

Rekonstrukcja Weberowskiego ujęcia racjonalności działania wymaga odwołania się w pierwszej kolejności do fragmentów *Podstawowych kategorii socjologicznych* ze zbioru *Gospodarka i społeczeństwo*¹. Tam bowiem Weber definiuje ogólne pojęcie działania, przedstawia jego typologię, wskazuje, co rozumie pod pojęciem działania społecznego i wreszcie, rozważa w tym kontekście pojęcie racjonalności. Drugim źródłem ustaleń w tym zakresie będą wywoły Webera zamieszczone w *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*².

Weber definiuje działanie jako ludzkie zachowanie, „jeśli i o ile działający [...] wiąże z nim pewien subiektywny [i intencjonalny – P.P.] sens”³, który na gruncie empirycznych nauk o działaniu (historii i socjologii rozumiejącej) jest ustalany w czystych typach idealnych działania. Pojęcie działania jest zatem ambiwalentne, jeśli idzie o jego przedmiot, zaś jego specyfika wiązać się będzie z metodą tworzenia typów idealnych działania⁴.

W *Podstawowych kategoriach socjologicznych* Weber przedstawia cztery typy działania: celowo racjonalne, wartościowo racjonalne, charyzmatyczne

¹ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. i wstępem opatrzyła D. Lachowska, Warszawa 2002.

² Idem, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Fünfte, erneut durchgesehene Auflage, Tübingen 1982.

³ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 6.

⁴ Por. F. Maier, *Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns: eine kritische Rekonstruktion von Max Webers Gesellschaftstheorie*, Königstein/Ts. 1982, s. 21.

(emocjonalne) i tradycyjne. Spośród wymienionych szczególnie rolę odgrywa to pierwsze – przez wzgląd na powiązanie z nim pojęcia racjonalności. Dlatego też temu typowi działania poświęcimy pierwszą część rozważań.

Działaniem celowo racjonalnym Weber nazywa takie działanie, w którym działający orientuje się na „cel, środki i skutki uboczne oraz rozważa przy tym racjonalnie środki w odniesieniu do celów, jak i w odniesieniu do skutków ubocznych, podobnie jak możliwe różne cele”⁵. Działający działa zatem w sposób instrumentalny. Dodajmy, że tak też zdaje się myśleć, skoro „kalkuluje” środki z uwagi na cel. „W każdym razie – powiada dalej Weber – działający nie działa ani w sposób afektywny, ani tradycyjny”⁶. W działaniu celowo racjonalnym mogą natomiast wystąpić elementy zachowania wartościowo racjonalnego. Takim elementem będzie rozstrzygnięcie dotyczące konkurujących, względnie kolidujących ze sobą wartości. Odnotować należy, że mimo doboru środków z uwagi na cel, działanie to będzie cechować orientacja na wartości.

Zarysowana charakterystyka działania celowo racjonalnego nie jest jednak zupełna. Oto bowiem Weber przyjmuje, że działanie tego typu w jego modelowej postaci – jako „absolutna racjonalność celowa” – jest konstruktem zrozumiałym w sposób racjonalny. Zrozumieć w sposób racjonalny to tyle, co pojąć intelektualnie sens w sposób całkowicie jednoznaczny, który staje się przez to w pełni oczywisty. Rozumienie to, inaczej niż biologiczne pojmowanie, odnosi się do takich struktur sensu, których wzajemne stosunki mają charakter matematyczny i logiczny. Weberowskie wyjaśnienie istoty matematycznego i logicznego charakteru wspomnianych relacji, którego wyrazem zdaje się być wspomniana kalkulacja, wyczerpuje się w trzech przykładach: przywołania w argumentacji twierdzenia Pitagorasa, działania matematycznego i wreszcie właściwie przeprowadzonego wnioskowania logicznego. W przypadku działania celowo racjonalnego, w którym dedukujemy środki ze znanych nam faktów i celów, będziemy mieć do czynienia z analogicznymi strukturami sensu, opierającymi się na kategoriach celu i środka. Z tego też powodu działanie celowo racjonalne zrozumieć możemy intelektualnie w sposób podobny do tego, jak wspomniane struktury sensu o pierwotnie logicznym bądź matematycznym charakterze, które są całkowicie i jednoznacznie intelektualnie zrozumiałe. Działanie celowo racjonalne jako struktura sensu o analogicznym do matematycznego i logicznego charakterze będzie dla nas nie tyle całkowicie jednoznaczne, co dostatecznie oczywiste w tym oto sensie, że struktury takie jeste-

⁵ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 19.

⁶ *Ibidem*.

śmy w stanie naśladowczo przeżyć. Osiągniemy wówczas najwyższy możliwy stopień oczywistości, jaki jest w pełni możliwy jedynie w pierwotnie logicznych i matematycznych strukturach sensu. Działanie celowo racjonalne pozwala zatem zrozumieć realne działanie ludzkie⁷ w sposób możliwie racjonalny. Jeśli trafnie interpretujemy rozumowanie Webera, naśladowcze przeżycie prowadzi do ustalenia irracjonalnych motywów, którymi kierują się działający i błędów („odchyleń”), które dopełniają⁸.

Dodajmy, że autor ten wyróżnia rozumienie bezpośrednie i motywacyjne, przy czym jedynie drugi z typów stanowi przypadek rozumienia właściwego z perspektywy Weberowskiego programu socjologii rozumiejącej. Wyjaśniając różnicę między tymi typami rozumienia, Weber odwołuje się do przykładów działań, które mają charakter instrumentalny. Mowa tu o takich działaniach, jak liczenie czy rąbanie drzewa⁹. Dotyczą one „elementarnych procesów pracy”, w których bezpośredni cel podejmowanych działań zbiega się z ich rezultatem¹⁰, którego wystąpienie można naocznie stwierdzić. W tym też sensie możliwe jest bezpośrednie rozumienie takich działań. Jednak właściwy sens, pochodny wobec rezultatu cel, wykracza poza obserwowalny przebieg składających się na te działania czynności oraz ich skutki¹¹. Przedstawia się on dopiero w określonym kontekście, który tworzą materialne i społeczne warunki określające sytuację działającego¹². Tak też liczenie może być związane z „kupiecką kalkulacją, naukowym dowodzeniem, technicznymi obliczeniami lub innym działaniem stanowiącym kontekst”¹³. Wspomniane warunki są postawą hipotezy dotyczącej subiektywnego sensu określonego działania. Badacz, który ją formułuje, idealizuje owe warunki tak, by umożliwiały one optymalnie racjonalne zachowanie¹⁴. Ujmuje je następnie w jednoznacznym typie idealnym¹⁵ jako racjonalne struktury sensu, do których przynależy bezpośrednio zrozumiałe działanie. Weber określa rozumienie tych struktur mianem motywacyjnego i uznaje za wyjaśnienie faktycznego przebiegu działania¹⁶. Dodajmy, że w świetle idealno typowych struktur sensu działanie może przedstawiać się jako irracjonalne, względnie – uchodzić za racjonalne. Weber myśląc odnosi do tych przypadków pojęcia racjonalnego i irracjonalnego rozumienia motywacyjnego.

⁷ Ibidem, s. 7.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, s. 8.

¹⁰ F. Maier, *Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns*, s. 23.

¹¹ Ibidem, s. 24.

¹² Ibidem, s. 23–24.

¹³ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 8.

¹⁴ F. Maier, *Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns*, s. 24.

¹⁵ Ibidem s. 23–24.

¹⁶ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 9.

Tak też, gdy górę będą brały afekty, np. urażona próżność, rozumienie motywacyjne będzie mieć charakter irracjonalny, jako że irracjonalny charakter mają afekty i działanie w afekcie. Jeśli zaś idealno typowa struktura sensu wskazuje na racjonalność motywu działania (np. strzelający działał na rozkaz), rozumienie motywacyjne będzie racjonalne.

Podsumowując powyższe rozważania należy przyjąć, że Weber wiąże działanie oparte na kalkulacji środków z uwagi na cel z pojęciem racjonalności. Takie też jest integralnie z nim związane myślenie działającego. W typie działania celowo racjonalnego dopatruje się on bowiem struktur sensu analogicznych do takich jak matematyczno-logiczne. Umożliwiają one racjonalne bądź irracjonalne rozumienie motywacyjne działań realnych. Weber wyraźnie przeciwstawia działanie celowo racjonalne działaniu tradycyjnemu oraz afektywnemu. Stwierdza, że działania tradycyjne i charyzmatyczne „bliskie są procesom, które pojąć można wyłącznie biologicznie”¹⁷. Nie zawierają one zatem struktur sensu analogicznych do matematyczno-logicznych i nie są przez to jako takie zrozumiałe intelektualnie. Należy je traktować jako odchylenia od konstruktów czysto celowo racjonalnego przebiegu¹⁸ działania, które są zrozumiałe na tle idealno typowo racjonalnych struktur sensu. Owe struktury sensu tworzą kontekst umożliwiający przejście od rozumienia bezpośredniego do interesującego z perspektywy socjologii rozumiejącej rozumienia motywacyjnego.

W świetle dotychczasowych rozważań przeciwieństwem typu działania racjonalnego, opartego na kalkulacji środków z uwagi na cel, są działania afektywne i tradycyjne. Są one irracjonalne i to irracjonalne w sposób jednoznaczny, skoro stanowią bezpośrednie przeciwieństwo typu działania racjonalnego. Rodzi się natomiast pytanie o typ działania wartościowo racjonalnego, które – jak wynika z przytoczonego poglądu Webera – może być elementem działania celowo racjonalnego.

W literaturze przedmiotu podkreśla się w tym kontekście, że wyeksponowanie działania celowo racjonalnego kryje określone zamierzenie metodyczne i stanowisko Webera w odniesieniu do działania wartościowo racjonalnego interpretować należy w kontekście owego zamierzenia. Sprowadza się ono do uczynienia z działania tego typu celowo racjonalnego najwyższego wzorca konstrukcji metodologicznych¹⁹ socjologii rozumiejącej. Zamiar ten, acz w ograniczonym do pojęcia rozumienia zakresie, wykazaliśmy na podstawie dotychczasowych rozważań. Stwierdziliśmy, że na potrzeby uzasadnienia

¹⁷ Ibidem, s. 14.

¹⁸ Ibidem, s. 8.

¹⁹ L. Nagl, *Gesellschaft und Autonomie. Historisch-systematische Studien zur Entwicklung der Sozialtheorie von Hegel bis Habermas*, Wien 1983, s. 135.

wspomnianego zamierzenia Weber „trywializuje” działania innego typu niż celowo racjonalne²⁰. Schemat tego rozumowania widoczny jest w tym fragmencie *Podstawowych kategorii socjologicznych*, w którym Weber zauważa, że z działaniem wartościowo racjonalnym mamy do czynienia wówczas, gdy ktoś „bez względu na dające się przewidzieć następstwa, działa w myśl swego przekonania o tym, co nakazuje obowiązek, godność, piękno, religijne wskazanie, cześć czy też doniosłość jakiejś sprawy jakiegokolwiek rodzaju”²¹. W zacytowanym zdaniu dostrzec można ślad imperatywu kategorycznego w postaci „kategorycznego samo zobowiązania”, które Weber czyni przedmiotem krytyki. Dowodzi bowiem, że kategoryczne samozobowiązanie ma charakter jednostkowy, nie zaś powszechny i autonomiczny²². Jest tak przez wzgląd na irracjonalny charakter wartości. Weber neguje ich rozumowy charakter²³, określając je w pierw mianem „przykazań”, względnie „wymagań”²⁴. Stwierdza ponadto, że jedynie działający uznaje je za wiążące²⁵. Jeśli trafnie odczytujemy sens tego twierdzenia, wartości leżące u podstaw działania wartościowo racjonalnego są niedostępne naśladowczemu przeżyciu. Nie mogą być one zrozumiałe i w tym także sensie są irracjonalne, podobnie jak zorientowane na nie działanie. Można je pojąć intelektualnie (zrozumieć) jedynie niekiedy i to w stopniu dalece mniejszym od tego, na jaki pozwalają obecne w działaniu celowo racjonalnym struktury sensu.

Zacytowany powyżej fragment *Podstawowych kategorii socjologicznych* daje także asumpt do sformułowania poglądu, że Weber nadaje refleksji aksjologicznej wymiar arbitralny. Chodzi tu przy tym nie tylko o sposób zorientowania działającego na wartości (kategoryczne samozobowiązanie), lecz także o wybór tychże wartości, oparty na subiektywnym, a przez to arbitralnym „przekonaniu” działającego. Arbitralność tę wzmacnia traktowanie działania opartego na samozobowiązaniu jako swoistego zaślepienia. Weber wiąże bowiem kategoryczność samozobowiązania z brakiem rozważenia następstw działania²⁶. W tym sensie właściwej działaniu celowo racjonalnemu kalkulacji celów przeciwstawiona zostaje ignorancja co do następstw działania zorientowanego na realizację wartości. Relacja ta ma charakter równie negatywny jak analogiczna relacja kalkulacji środków względem samozobowiązania²⁷. Do-

²⁰ Ibidem, s. 138.

²¹ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 19.

²² L. Nagl, *Gesellschaft und Autonomie*, s. 138–139.

²³ Ibidem, s. 138.

²⁴ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 19.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ L. Nagl, *Gesellschaft und Autonomie*, s. 138–139.

dajmy, że irracjonalność działania wartościowo racjonalnego będzie w konkretnych przypadkach stopniowalna. W najwyższym stopniu irracjonalne będzie działanie, w którym wartościom nadaje się charakter absolutny. Działający postępuje wówczas bezwarunkowo w takim oto sensie, że nie bierze pod uwagę następstw swojego działania²⁸.

Z powyższego wynika, że Weber dokonuje segmentacji typów działania na dwie jednoznaczne formy²⁹. Wyróżnia działania racjonalne, oparte na kalkulacji środków z uwagi na cel, oraz działania typu irracjonalnego: charyzmatyczne, tradycyjne oraz wartościowo racjonalne. Podkreślmy, że są to ujęcia czyste, idealne, które nie stanowią rzeczywistego odwzorowania ich przebiegu, ale jednoznaczność wspomnianych form umożliwia analizę i rozumienie konkretnego działania.

Dotychczasowe rozważania poświęciliśmy typom idealnym, dla których istnieją dwie formy działań: racjonalne i irracjonalne. Weber konstruuje także typy idealne działania społecznego. Są one oparte na rozważanym dotychczas ogólnym pojęciu działania i ogólnych typach działania³⁰, jak również zorientowane z punktu widzenia sensu na stanowiące zewnętrzny przejaw działania³¹ zachowania innych³². Swoją aktualność zachowują zatem poczynione na wstępie uwagi dotyczące specyfiki pojęcia działania, która – jak podkreśliliśmy – ma swoje źródło w metodzie tworzenia typów idealnych. Należy wszak zastrzec, że na gruncie typów działania społecznego silniej akcentowana jest struktura subiektywnego odniesienia do zachowań innych, która jest rozstrzygająca dla sensowności działania społecznego³³. Uwzględniając powyższe, warto w tym miejscu zastanowić się nad swoistością metody tworzenia typów idealnych działania społecznego.

Historyczno-porównawcza analiza wspomnianych typów idealnych działania społecznego, która umożliwia zarysowanie swoistości metody ich tworzenia, pozwala wychwycić następujące prawidłowości. Oto wyodrębniane przez Webera typy idealne opierają się, oprócz cech konstytutywnych dla danego typu, na określonym zbiorze cech zorientowanych na uspołecznienie działania³⁴. Liczba i doniosłość cech tego typu nie jest stała. W toku analizowanych przez Webera przeobrażeń wyłaniają się takie typy działania społecz-

²⁸ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 19.

²⁹ Ibidem, s. 16.

³⁰ Ibidem, s. 17: „Jak każde działanie, także działanie społeczne może być określane 1) celoworacjonalnie [...], 2) wartościoworacjonalnie [...], 3) afektywnie [...], 4) tradycyjnie [...]”.

³¹ F. Maier, *Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns*, s. 22.

³² M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 17.

³³ Por. F. Maier, *Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns*, s. 21–22.

³⁴ S. Kalberg, *Max Weber lesen*, Bielefeld 2006, s. 53.

nego, w których z jednej strony wzrasta liczba i doniosłość cech świadczących o społecznym zorientowaniu działania, z drugiej zmniejsza się liczba i doniosłość cech sprzecznych z konstruktem działania celowo racjonalnego. W istocie chodzi tu o racjonalizację działania, tj. o zastępowanie podporządkowania się zwyczajowi, afektowi czy wartościom planowym dostosowaniem się do własnych interesów gospodarczych³⁵. Na gruncie socjologii rozumiejącej działanie przez wzgląd na własne, subiektywne interesy tego typu uchodzi za najbardziej zracjonalizowaną postać działania społecznego. Kreuje ono racjonalnie zrozumiałe struktury sensu, najbliższe strukturom matematyczno-logicznym.

Uwaga ta zyskuje szczególnie doniosłe znaczenie na gruncie wątpliwości interpretacyjnych związanych z relacją racjonalności działania i tzw. racjonalności systemowej³⁶. Weber przedstawia bowiem racjonalność także jako właściwość porządków społecznych, takich jak gospodarka czy panowanie, ujętych w pojęcia idealno typowe³⁷. Zaanonsowana wątpliwość dotyczy pytania o relację konstruktów działania racjonalnego względem wspomnianych typów idealnych. Drugi problem sprowadzić można do pytania, jak dalece racjonalność działania staje się czynnikiem kształtującym wspomniane porządki?

Zacznijmy od wyjaśnienia, w jaki sposób Weber koncytuje racjonalizację systemową, czyli taką, która prowadzi do wykształcenia się racjonalnych porządków społecznych. Istotne będzie także pokazanie ogólnej korespondencji między tymi dwiema racjonalnościami.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że Weber przedstawia trwający od XVIII w. proces racjonalizacji w dwóch wymiarach: kulturowym i społecznym. W szerokim znaczeniu pojęcie racjonalizacji jest procesem instytucjonalizacji i motywacyjnego zakorzenienia kulturowo rozwiniętych struktur świadomości powstałych z rozpadu religijnego i metafizycznego obrazu świata (odczarowania). Sensotwórcza jedność ideowa tradycyjnej struktury świadomości działających (jednego obrazu świata) ulega zróżnicowaniu na sfery wartości (idei), takie jak prawo, sztuka, nauka czy moralność. Weber jest przekonany, że instytucjonalizacja tych sfer, stanowiących owe kulturowo rozwinięte struktury świadomości, jest wynikiem kierowania się przez działających interesami materialnymi oraz takimi, które związane są z chęcią posiadania dóbr niematerialnych. Synteza tych interesów z wartościami (ideami) w działaniu społecznym prowadzi do wykształcenia się wspomnianych porządków społecznych. W tym też sensie racjonalizacja materializuje się najpierw w wymiarze kulturowym.

³⁵ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 22–23.

³⁶ M. Hennen, *Krise der Rationalität – Dilemma der Soziologie. Zur kritischen Rezeption Max Webers*, Stuttgart 1976, s. 14.

³⁷ Autor określa ten wymiar racjonalności mianem racjonalności systemowej – ibidem, s. 15.

Powstały potencjał racjonalizacyjny stanowi źródło nowoczesnych struktur świadomości instytucjonalizowanych na płaszczyźnie społecznej w postaci racjonalnych porządków społecznych, których ucieleśnieniem jest nowoczesna gospodarka i oparte na biurokracji państwo³⁸. W tych porządkach działający kieruje się interesami gospodarczymi, o czym wspomnieliśmy w dotychczasowych rozważaniach. Racjonalizacja działania koresponduje zatem na poziomie ogólnym z przebiegiem racjonalizacji systemowej. Nie rozstrzyga to wszak wątpliwości, których dotyczy wcześniej postawione pytanie.

Podjmując próbę udzielenia odpowiedzi, przypomnieć należy, że program socjologii rozumiejącej Webera zakłada analizę zachowań grup społecznych czy zjawisk przez pryzmat jednostkowego działania społecznego³⁹. Jest ono przedmiotem badań historii i socjologii rozumiejącej. Weber wyjaśnia bowiem, że w postulowanym przez niego podejściu nie istnieją „działające osoby zbiorowe”, takie jak państwo czy naród. Na gruncie nauk empirycznych o działaniu są one traktowane jako „pewien szczególny przebieg faktycznego (lub traktowanego jako możliwe) działania społecznego jednostek”⁴⁰. Dlatego analizy porównawczo-historyczne Webera skupiają się na pokazaniu, gdzie wystąpią elementy idealno typowych postaci działania społecznego. W tym celu dokonuje on wyboru jedynie tych sfer czy fragmentów rzeczywistości, w których działanie staje się działaniem społecznym. W rezultacie dowodzi, że to przede wszystkim działanie społeczne prowadzi do wyłonienia takich porządków, jak prawo, gospodarka, religia czy panowanie oraz określonych związków natury uniwersalnej, jak rodzina czy ród⁴¹. Przyjmuje założenie, zgodnie z którym ludzka aktywność kształtuje otaczającą rzeczywistość w duchu wolności, zatem przenika do wszelkich sfer rzeczywistości. Ponieważ jednak Weber nie bada jej całokształtu, w literaturze przedmiotu stwierdza się, że założenie to realizuje w ten sposób, że w porządkach wyodrębnionych zgodnie z kryterium społecznego zorientowania działania identyfikuje zjawiska czy problemy dla nich wspólne. Za przykład posłużyć może uznane za typowe dla religii poszukiwanie wyjaśnienia i pocieszenia w cierpieniu, nieszczęściu i nędzy, do których Weber powraca z innej perspektywy w analizie porządków panowania, rozważając motywy, dla których okazywane jest w nich posłuszeń-

³⁸ L. Meyer, *Absoluter Wert und allgemeiner Wille. Zur Selbstbegründung dialektischer Gesellschaftstheorie*, Bielefeld 2005, s. 49–52. Dodać należy, że wykształcenie się nowoczesnej gospodarki i państwa tworzy pojęcie racjonalizacji w węższym znaczeniu.

³⁹ Por. *Uwagi dotyczące różnic między neokantowskim programem socjologii rozumiejącej a francuską socjologią strukturalistyczną Durkheima*, w: ibidem, s. 46–48.

⁴⁰ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 11–12.

⁴¹ S. Kalberg, *Max Weber lessen*, s. 52–53.

stwo. W ten sposób racjonalne działanie kreuje rzeczywistość o tym charakterze⁴². Zatem każdy z typów idealnych działania społecznego będzie miał potencjał kształtowania zarówno poszczególnych porządków rzeczywistości społeczno-kulturowej, jak i jej całokształtu. W konsekwencji należałoby przyjąć, że pojęcia idealno typowe działania społecznego tworzone są poprzez odniesienie do racjonalności w wymiarze systemowym. Racjonalność systemowa tworzy także pewien kontekst, który ułatwia rozumienie czystego typu działania społecznego⁴³. Już w tym zarysie, odnoszącym się do metody rekonstrukcji racjonalnych porządków społecznych, widoczna jest autonomizacja pojęcia racjonalizacji systemowej, której dotyczy drugie z postawionych pytań.

Szersze spojrzenie na wyrażoną w pytaniu wątpliwość wymaga przytoczenia uwag Webera sformułowanych we fragmentach *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*⁴⁴, a odnoszących się do konsekwencji racjonalizacji systemowej. Weber rozpatruje je z perspektywy działających. Według niego sposób funkcjonowania racjonalnych porządków społecznych, których ucieleśnieniem jest biurokracja i kapitalizm, można przewidzieć tak, jak przewiduje się działanie maszyny i działać w myśl sensu określonego porządku⁴⁵. To twierdzenie prowadzi do dwóch wniosków, które mają konsekwencje o doniosłym charakterze.

Po pierwsze, interpretatorzy przytoczonego fragmentu rozważań Webera podkreślają, że rezultatem racjonalizacji systemowej jest przekonanie o racjonalności warunków życia, tzn. że warunki te są ludzkimi artefaktami tworzonymi, poznawalnymi i kontrolowanymi w sposób racjonalny. Racjonalność systemowa niesie także przekonanie, że ludzkim zachowaniem kierują określone reguły⁴⁶. Odsłania się w tym kontekście nowy wymiar tego aspektu racjonalności samego działania, jakim jest racjonalność myślenia. Jej przejawem jest ludzka zdolność dostosowania się do porządków racjonalnych systemowo⁴⁷. W tym sensie podmioty działające tak też „myślą”, tj. przyjmują taką właśnie

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, s. 53.

⁴⁴ Por. R. Sackmann, *Herrschaft, Rationalisierung und Individualisierung. Reformulierung und Kritik der Herrschafts- und Rationalisierungstheorie Max Webers*, Frankfurt am Main–Berlin–New York–Paris 1990, s. 61. W przytoczonym fragmencie *Gospodarki i społeczeństwa* Weber stwierdza, że pojęcie racjonalizacji działania jest wieloznaczne. Sackmann zwraca uwagę na związane z tą uwagą odesłanie do dalszej części rozważań. Problem wieloznaczności racjonalizacji działania nie znajduje jednak rozstrzygnięcia w *Podstawowych kategoriach socjologicznych*.

⁴⁵ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze*, s. 325: „Das Zusammenwirken von Maschinenteilen z.B. erfolgt ganz in dem gleichen *logischen* Sinne nach »menschlich gesetzten Regeln« wie das Zusammenwirken gewaltsam zusammengespinnter Zugpferde oder Sklaven oder endlich – dasjenige »freier« menschlicher Arbeiter in einer Fabrik”. Por. także M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, s. 24.

⁴⁶ R. Sackmann, *Herrschaft*, s. 61.

⁴⁷ M. Hennen, *Krise der Rationalität*, s. 17.

perspektywę w ocenie działania swojego i innych bądź też w ocenie zjawisk. Na gruncie rozważań Webera ten wymiar racjonalności myślenia zdaje się być tak mocno powiązany z racjonalnością działania, że kreuje racjonalny tryb życia⁴⁸.

Po drugie, jakkolwiek racjonalność działania nie jest dla Webera celem samym w sobie (stąd jego „porządkująca rola” wewnątrz rozważanych struktur społecznych⁴⁹), to zrjonalizowana systemowo postać porządków społecznych autonomizuje się względem działania. Problem bowiem w tym, że z perspektywy działających racjonalizacja oznacza utratę wolności (element przystosowania) i postępuje dalej, niejako samoistnie, wewnątrz wspomnianych porządków. Ich dalsze przeobrażenia mają przy tym charakter nierównoległy, niesynchroniczny, co nieuchronnie musi oznaczać marginalizujące działania społeczne napięcia między nimi⁵⁰. Za postawioną tezę przemawia założeniowy charakter twierdzenia, w myśl którego działanie ludzkie kształtuje w duchu wolności rzeczywistość społeczno-kulturową oraz ta oto okoliczność, że w Weberowskim idealno typowym ujęciu Okcydentu jako określonej formacji kulturowej to właśnie racjonalność stanowi tę jej cechę, która wyróżnia Okcydent spośród innych formacji kulturowych. Twierdzi się nawet, że racjonalność jako cecha separuje kulturę Okcydentu od innych „systemów” (społecznych)⁵¹.

⁴⁸ Ibidem, s. 16.

⁴⁹ Ibidem, s. 16–17. Twierdzenie, zgodnie z którym działanie racjonalne pełni rolę porządkującą, należy rozumieć w ten sposób, że działanie celowo racjonalne porządkuje otaczającą działającego rzeczywistość empiryczną do postaci przedstawiającej się jako określona struktura, względnie – do takiej postaci pozwala uporządkować rzeczywistość. Działający jest przecież przekonany, że ludzkim działaniem kierują określone reguły. Odmiennie uzasadnienie formułuje Hennen, ale jego wyjaśnienie wymaga odniesienia się do twierdzenia o heteronomicznym kontinuum, tj. o nieskończonej różnorodności całości kształtu rzeczywistości oraz każdego pojedynczego przedmiotu, do którego kieruje się nasze poznanie. Racjonalne działanie miałoby jakoby owe heteronomiczne kontinuum racjonalizować, tj. nadawać rzeczywistości z woli działającego postać określonej struktury. Hennen głosi zatem, że działający staje wobec nieskończonej różnorodnej rzeczywistości i nadaje jej swoim racjonalnym działaniem postać określaną tu mianem struktury, względnie – ów probierz racjonalności pozwala działającemu nadać otaczającej go rzeczywistości postać immanentnie racjonalnej struktury. Twierdzenie to uznać należy w takiej postaci za błędne, jeśli przyjmuje się jako jego podstawę, że Weber traktuje tezę o heteronomicznym kontinuum jako empiryczną. Tymczasem nie jest to stwierdzenie faktu, lecz założenie epistemologiczne recypowane od Heinricha Rickerta. Sam Rickert traktuje je jako swoiste, bezpośrednio przekonanie poprzedzające dyskursywne poznanie. Pozwala ono zbudować teorię poznania i odeprzeć zarzut uczynienia jej podstawą pojęcia będącego wytworem naukowego poznania. Musielibyśmy zatem uznać, że podmiot teoriopoznawczy jest podmiotem działającym w strukturach sensu, o których mowa w *Podstawowych kategoriach socjologicznych*, co jest niedorzecznością. Faktem jest wszak, że Weber sporo miejsca w swoich rozważaniach poświęca rzeczywistości także w jej realnym wymiarze, zatem takim, jak działanie. Por. także P.-U. Merz, *Max Weber und Heinrich Rickert. Die erkenntniskritischen Grundlagen der verstehenden Soziologie*, Würzburg 1990, s. 78–79; H. Rickert, *Die Grenzen der naturwissenschaftlicher Begriffsbildung: eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*, dritte und vierte verbesserte und ergänzte Auflage, Tübingen 1921, s. 28–29.

⁵⁰ F. Maier, *Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns*, s. 53.

⁵¹ M. Hennen, *Krise der Rationalität*, s. 14–15.

Sam Weber dostrzega problematyczność przedstawionego ujęcia racjonalności⁵², w myśl którego funkcjonowanie racjonalnych porządków społecznych wykazuje podobieństwa do działania maszyny. W jego rozważaniach subiektywne przekonanie o nieograniczonej możliwości zmiany, do której doprowadzić może działanie równych sobie ludzi, wyraźnie zbiega się z wysokim stopniem „obiektywizacji” rzeczywistości⁵³. Rzeczywistość, której zmiany przedstawiają się jako możliwe, jest bowiem w wysokim stopniu zmechanizowana⁵⁴ i w tym sensie jej kształt i charakter zachodzących w niej zmian są w dużym stopniu niezależne od działania. Jakkolwiek zatem to ludzkie działanie kształtuje rzeczywistość społeczno-kulturową, przypisanie cechy racjonalności jej kluczowym fragmentom oznaczać musi autonomizację racjonalności jako cechy systemu i to autonomizację postępującą, jeśli zważyć, że w wywodach Webera nie ma dla niej alternatywy⁵⁵. Innymi słowy, na gruncie Weberowskich ujęć idealno typowych racjonalność systemowa sprowadzona do postaci racjonalności formalnej stanowi wyłączną postać racjonalności w kulturze Okcydentu. Dodajmy, że nie sposób określić stopnia organizacji rzeczywistości, po osiągnięciu którego system samoczynnie reprodukuje racjonalność działającego, stając się samoistnym źródłem sensu. Jest tak choćby przez wzgląd na możliwość różnego zaawansowania tego procesu w różnych porządkach społecznych. Przyjąć można, że racjonalizacja dotyczy kluczowych sfer rzeczywistości społeczno-kulturowej formacji określanej mianem kultury zachodniej w XX w. Taki wniosek wydaje się uprawniony na tle uwag o metodzie tworzenia typów idealnych działania społecznego oraz sposobie prowadzenia przez Webera analiz historyczno-porównawczych.

Podsumowując dotychczasowe rozważania poświęcone racjonalności działania, przyjąć należy, że Weberowskie ogólne pojęcie działania jest ambiwalentne, jeśli idzie o jego przedmiot. Specyfikę działania wydobywa dopiero metoda, którą autor ten stosuje, tworząc idealno typowe pojęcia działania. Okazuje się wówczas, że Weber wiąże z pojęciem racjonalności czyste pojęcie działania celowo racjonalnego w ten sposób, że racjonalnym nazywa on działanie oparte na kalkulacji środków z uwagi na cel. Takie ujęcie działania umożliwia racjonalne bądź irracjonalne rozumienie motywacyjne działań realnych. Typ działania celowo racjonalnego stanowi także podstawę konstruktów działania społecznego (typów idealnych działania społecznego). Przyjęta przez Webera metoda ich tworzenia dowodzi racjonalizacji działania, z którą kore-

⁵² R. Sackmann, *Herrschaft*, s. 61.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Por. M. Hennen, *Krise der Rationalität*, s. 16.

sponduje racjonalizacja systemowa. Pojawia się w nich nowy wymiar przynależnej do racjonalności działania racjonalności myślenia, tj. ocena działania (swojego i innych) z perspektywy racjonalności systemowej. Na gruncie wywodów Webera odnotować należy także zarysowane wątpliwości interpretacyjne związane z relacją racjonalizacji działania do racjonalizacji systemowej. Pokazuje się autonomizacja tej ostatniej, choć Weber nie rozstrzyga związków z tym procesem wątpliwości. Kierunek racjonalizacji systemowej i jej bezalternatywność pozwalają przyjąć, że wytwór działania racjonalnego odrywa się od niego (marginalizacja działania) i przestaje reprodukować, przynajmniej w kluczowych sferach aktywności ludzkiej, sensy kreowane działaniem ludzkim. Przyjąć należałoby zatem, że konstrukt działania społecznego redukuje się w relacji z autonomiczną racjonalnością systemową do działania celowo racjonalnego.

ABOUT THE RATIONALITY OF ACTING IN MAX WEBER'S THEORY

(SUMMARY)

The article concerns the rationality of acting in Max Weber's theory of action. The taken attempt of reconstruction of the relation between action and the rationality refers to general types of action and of types of public action. The following regularities of Weber of the presentation are becoming apparent: first, special significance of action of the intentional-rational type, so which is based on the calculation of means because of the purpose. Such action contains structures of the meaning analogous to mathematical-logical what understanding real action enables. Action of the intentional-rational type constitutes the construct on which types of public action are relying. Weber is increasing meaning of intentional-rational elements in these types of action (is rationalizing them) and the number and the significance of trademarks proving about public directing action. This way contemplated clean types of public action constitute the foundation for the rationality of the social orders. Until the end however thinking of the structure covered with drawings here is showing that the system rationality is reducing public informing acting, getting it for rational action because of the purpose.

ÜBER DIE RATIONALITÄT DES HANDELNS NACH MAX WEBER

(ZUSAMMENFASSUNG)

Dieser Aufsatz möchte im Licht der Handlungstheorie von Max Weber einen Einblick in den Zusammenhang zwischen der Rationalität und Handlung anbieten. Die aufgestellten Thesen sind auf allgemeine Handlungstypen, darunter auf das soziale Handeln, eingeschränkt. Trotz all seiner gedanklichen Komplexität ist in der Weber'schen Handlungstheorie folgende konzeptuelle

Grundhaltung sichtbar: eine besondere Bedeutung räumt er dem zweckrationalen Handeln ein, welches eine vom Zweck bedingte Wahl von Mitteln voraussetzt. Dieser Handlungstyp enthält bzw. bringt analoge Deutungsstrukturen wie etwa die Mathematik oder Logik hervor, was das Verstehen von tatsächlichen Handlungen ermöglichen soll. Das zweckrationale Handeln stellt die Grundlage für soziale Handlungstypen dar. Sie werden unter dem zunehmenden Einfluss von zweckrationalen Elementen gestaltet und in diesem Sinne rationalisiert. Mit der Rationalisierung geht die steigende Anzahl von sozialen Fähigkeiten einher. Mit so konzipierten reinen Typen des sozialen Handelns wurde es Weber möglich, seine Handlungstheorie mit den Thesen über die im Zuge der Geschichte fortschreitende Rationalisierung gesellschaftlicher Ordnungen zu vereinen. Wenn man allerdings diesen Zusammenhang weiter nachzudenken versucht, stellt sich heraus, dass der Aufstieg von rationalen Gesellschaftsstrukturen die sozialen Fähigkeiten untergräbt.